

Društveno-ekonomski uvjeti održivosti povratka – primjer srpskih povratnika u Hrvatsku

MILAN MESIĆ*

DRAGAN BAGIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska

Prethodno priopćenje

UDK: 325.25(497.5=8-61)

Primljeno: svibanj 2007.

Tradicionalno shvaćanje povratka izbjeglica kao jednokratnog i konačnog čina u novije je vrijeme izloženo oštrim kritikama teoretičara i istraživača migracija i izbjeglištva. Čini se da je u kratko vrijeme prevladalo shvaćanje da je povratak složen, dugotrajan, pa i višesmjerni proces koji u svakoj fazi može postati reverzibilan. Praćenja povratnika ubrzo su otkrila da mnogi od njih, prije ili kasnije, odlaze u nove migracije. Zaključeno je da nije dovoljno da povratnici jednom pređu granicu svoje domovine u povratnom smjeru, nego da povratak treba biti uspješan, odnosno održiv. Pokazalo se, međutim, da održivost povratka nije lako odrediti, a osobito mjeriti. Rezultati ovog istraživanja potvrđuju da su društveno-ekonomski uvjeti, kako u objektivnom tako i subjektivnom smislu, ključni za održivost povratka. Povratak ili restitucija imovine (kuća ili stanova i zemlje) važan je, ali ne dovoljan uvjet trajnog ostanka, osobito za mlade i obrazovane povratnike s djecom. Za njih je ključno pitanje zaposlenost i perspektive socijalne mobilnosti. Kako je to rijedak resurs na koji povratnici mogu računati, ne začuđuje da se (trajno) vraćaju ponajprije stariji, neobrazovani, ekonomski neaktivni ljudi i to u manja ruralna naselja.

Ključne riječi: izbjeglice, povratnici, Srbi, Hrvatska, održivost povratka, društveno-ekonomski uvjeti.

KONCEPTUALIZACIJA ODRŽIVOSTI POVRATKA

Na povratak se tradicionalno gledalo kao na jednokratni i konačan čin.¹ Stoga je svrstan na prvo mjesto »**trajnih** rješenja«. On podrazumijeva sretan završetak

izbjegličkog ciklusa, a time i prestanak brige za odgovorne međunarodne organizacije. Dok se izbjeglištvo (osim u slučaju »azilanata« iz komunističkog bloka) povezivalo s negativnim konotacijama patnje, »iskorjenjivanja«, gubitka »doma«, ukratko

* Milan Mesić, Filozofski fakultet/Faculty of Philosophy, Ivana Lucića 3, 10 000 Zagreb, Hrvatska/Croatia, milan.mesic1@zg.t-com.hr

¹ Članak se temelji na dijelu rezultata terenskog istraživanja »Održivost povratka – srpski povratnici u Hrvatskoj«, koje su autori proveli za potrebe Predstavništva Ureda visokog povjerenika za izbjeglice UN-a u Hrvatskoj.

socijalne patologije, povratak se uzimao kao njegova suprotnost: nešto što je po sebi dobro, »prirodno«. Njime izbjeglice gube svoju etiketu i postaju ponovno »normalni« ljudi koji, kao i svi drugi, opet pripadaju svome »domu« i svojoj »domovini« (Hammond, 1999.:227). Time se ponovno ustanovljuje »prirodni« i »nacionalni« poredak, za koji se pretpostavlja da je postojao prije raseljenja (Black i Gent, 2006.:19). Napokon, smatra se da je »normalno« da se izbjeglice žele vratiti »kući«. Iskustva operacija povratka, nažalost, govore da su povratak i reintegracija daleko od »prirodnog« i neproblematičnog kontinuiteta, osobito u post-konfliktnim situacijama (Eastmond, 2006.:142-3).

To tradicionalno poimanje povratka u novije je vrijeme izloženo oštrim kritikama teoretičara i istraživača migracija i izbjeglištva. Čini se da je u kratko vrijeme prevladalo shvaćanje da je povratak složen, dugotrajan, pa i višesmjernan proces, pa se i briga odgovornih međunarodnih i drugih organizacija ne može svoditi na logistiku povratnicima u ponovnom prelasku granice domovine, pa ni ponovnom useljenju u njihove kuće. Kritika je olakšana i općom akademskom atmosferom obilježenom jačanjem postmodernoga mišljenja koje decentrira i pluralizira perspektive, dekonstruirajući sve fiksne koncepte identiteta, pripadanja, teritorijalizacije. Tako je iz socio-konstruktivističke (ili dekonstruktivističke) pozicije »napadnut« i pojam »doma« i »domovine« u vezi s izbjeglicama, kao i nediferencirani pojam »povratnika« (Allen i Morsnik, 1994.:7; Black, 2002.), i napokon sama pretpostavka neproblematičnosti povratka »domu«, opterećenom politikom i raznim interesima (Black i Gent, 2004.:4). H. Malkki (1992.:37) ne prihvaća označavanje izbjeglica »iskorijenjenima« u smislu nemogućnosti »ukorjenjivanja« negdje drugdje.

Praćenja povratnika ubrzo su otkrila zabrinjavajuće tendencije da mnogi od njih, naime, prije ili kasnije, i zbog različitih razloga, odlaze u nove migracije. Zaključak je bio jednostavan, ali dramatičan – povratak nije dovoljan, treba biti učinkovit ili uspješan. Kako je diskurs održivosti, koji je došao iz ekologije, već ušao u širu upotrebu i bio pri ruci, primijenjen je i na povratak izbjeglica i tako smo dobili zahtjev za »održivim povratkom«. On je, kao i svi pomodni pojmovi, »preko noći« postao nova ortodoksija u izbjegličkim (i migracijskim) studijama, ali i u izbjegličkoj politici UNHCR-a i drugih međunarodnih organizacija i civilnih udruga. No time, naravno, povratak nije postao manje prieporan koncept i politika. Pitanje održivosti otvorilo je nova pitanja i kontroverzije.

Lako se složiti oko načelnog stava da povratak treba biti održiv da bi imao smisla, ali kako održivost odrediti i onda mjeriti pokazuje se daleko težim pitanjem. Najjednostavnije, održivost se određuje **izostankom ponovne migracije** (neko vrijeme) nakon povratka (Migration DRC, 2005.:2). Međutim, kako u svim povratnim tokovima, čini se, dolazi do veće ili manje ponovne migracije, ovaj koncept ne odgovara na mnogo složenija pitanja zašto se to događa, odnosno koje su pretpostavke da do toga ne dođe.

Drugi je pristup održivosti složeniji i bavi se **društveno-ekonomskim problemima** s kojima se susreću povratnici, odnosno njihovim **životnim uvjetima**. U to ulaze: sigurnost, smještaj, zaposlenost, infrastruktura, te dostupnost državnih institucija i socijalnih službi (školstvo, zdravstvo) (UNMIK i UNHCR, 2003.:3). U Sussex pilot studiji za Ministarstvo unutarnjih poslova Velike Britanije o dobrovoljnom povratku izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu i Kosovo, Black i suradnici (2004.:39)² definirali su

² Radi se, međutim, o vrlo malom uzorku ispitanika – samo 30 za svaku zemlju.

individualnu održivost na slijedeći način: »Povratna migracija je održiva za pojedinca ako njihov društveno ekonomski status i strah od nasilja ili progona nije pogoršan, u odnosu na stanovništvo u mjestu porijekla, godinu dana nakon povratka«.

Raniji i jednostavniji pristupi mjerenju povratka konceptualizirani su na individualnoj razini brojanja onih koji su (trajno) ostali, odnosno nisu ponovno emigrirali. Socio-ekonomski indikatori statusa stanovništva su također općenito jasni i uglavnom se lako operacionaliziraju. No, kad je u pitanju održivost povratka izbjeglica za svaki od njih, postavlja se pitanje s čime se uspoređuju, odnosno kako se **mjere**. Primjerice, treba li na (ne)zaposlenost povratnika gledati prema nekom apsolutnom ili relativnom standardu? Vjerojatno ćemo se lako složiti s drugim prijedlogom, ali se onda otvara novo pitanje. Treba li razinu (ne)zaposlenosti povratnika uspoređivati sa stanjem u izbjeglištvu ili u »domovini« u koju su se vratili.

Pitanje mjerenja održivosti povratka ili njegovih indikatora ima i drugi problem (s kojim se nastoje suočiti noviji pristupi, o kojima dalje govorimo). Treba li, naime, mjeriti uspješnost povratka pojedinačnih izbjeglica (metodološki individualizam) ili povratničkih zajednica? Kako, u drugom slučaju, odrediti povratničku (manjinsku) zajednicu – na razini naselja, regije ili cjeline etničkog korpusa? Ne ovisi li (trajna) održivost povratka izbjeglica upravo o odnosu s drugom (drugima) etničkom (većinskom) zajednicom (na lokalnoj i nacionalnoj razini)? Ako da (jer to je samo retoričko pitanje), moramo li tada mjeriti društvenu rekonstrukciju lokalnih i širih zajednica na područjima povratka? Kako, međutim, mjeriti suživot, i u odnosu na što – na stanje prije rata, na stanje u vrijeme rata ili prema nekom arbitrarnom standardu?

Jedna varijanta ovog društveno-ekonomskog pristupa održivosti povratka poseban naglasak stavlja na životna sredstva (*livelihoods*). Međunarodne organizacije i sponzori održivost životnih sredstava definiraju iz svoje perspektive prvenstveno kao sposobnost povratnika da osiguraju dovoljno žilava (*robust*) sredstva da mogu preživljavati bez vanjske pomoći i da mogu podnijeti vanjske šokove. Ovdje se postavlja pitanje, treba li u vanjsku pomoć uključiti doznake izbjeglica i migranata (članova obitelji ili rođaka povratnika) iz zemlje izbjeglištva ili migracije, ili se one bolje mogu shvatiti kao stvar diverzifikacije (i transnacionalizacije) u osiguravanju održivih životnih sredstava?

Međunarodne su organizacije u slučaju Bosne i Hercegovine te Hrvatske (u okviru ovog modela) inzistirale na povratku imovine povratnicima (kuća, stanova i zemlje), kao temeljne pretpostavke (održivog) povratka. Nekoliko je istraživača upozorilo (Eastmond, 2006.:143)³ da je (rana) obnova predratnih izbjegličkih kuća važan, ali po sebi nedovoljan poticaj da bi se izbjeglice trajno vratile, osobito ako se radi o pripadnicima etničkih manjina u područjima gdje ekonomska kriza i nacionalistička politika rade protiv normalizacije života. »Doista, čak i u Bosni, gdje su promovirani kako restitucija vlasništva tako i povratak, mnoge izbjeglice i raseljene osobe odlučile su se vratiti nakon što su ponovno dobile svoje vlasništvo; umjesto toga, oni su ga prodali, iznajmili, ili ga koriste kao ljetne vikendice« (Black, Eastmond i Gent, 2006.:10). Prodajom ili zamjenom svojih kuća, povratnici samo dovršavaju i osnažuju ratne ciljeve etničkog čišćenja i etničke homogenizacije. »Za one koji se doista vrate, čak i tamo gdje etnički odnosi i fizička sigurnost nisu prepreke integraciji, mogućnosti ponovnog ustanovljenja 'doma', čini se,

³ Vidi tematski broj časopisa *International Migrations*, 44 (3).

ovise uvelike o životnim mogućnostima« (Eastmond, 2006.:143). Ispitivanje povratnika u jednoj ruralnoj povratničkoj zajednici u Bosni i Hercegovini, osam godina nakon povratka, pokazalo je da oni i dalje žive u velikoj ekonomskoj bijedi, bez izgleda za zaposlenje. Mada su sami svoje stambene uvjete i sigurnost ocijenili zadovoljavajućim, zadržava ih uglavnom to što nisu našli priliku otići negdje drugdje gdje bi bolje živjeli (Čukur, 2005.).

Na održivost povratka može se gledati i sa stajališta **osiguranja bitnih prava** za povratnike. Svi ljudi, pa tako i migranti i izbjeglice, imaju **pravo** na povratak u zemlju porijekla (uz istodobno pravo njezina napuštanja), što je utvrđeno još u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima (članak 13.). Međutim, to je mekano (*soft*) pravo koje se ne može nametnuti državama bez njihove pristanka. Nakon iskustva s etničkim čišćenjima u Bosni i Hercegovini, međunarodne organizacije su kroz Daytonski sporazum osnažile to pravo, eksplicirajući ga kao »pravo na povratak svojim **domovima**« (naglasak naš). Nešto kasnije na Kosovu je UNMIK napokon formulirao pravo na održivi povratak. *Manual on Sustainable Return* razrađuje ga u četiri područja: a) sigurnost i slobodu kretanja, b) pristup javnim službama (državnim uredima, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti), c) pristup skloništu (putem učinkovitog vraćanja vlasništva ili pomoći u rekonstrukciji kuća) i d) ekonomske opcije, putem poštenog i jednakog pristupa mogućnostima zapošljavanja (Black i Gent, 2006.:22-24).

U okviru ovog modela, čak se i integracija povratnika shvaća ponajprije kao **njihovo pravo**. Barem se tako može razumjeti tvrdnja da »ne može biti nade u normalnost sve dok se većina raseljenih nije u stanju reintegrirati u svoja društva« (UNHCR, 1997.:162). Prvo, integracija je barem dvostrani (a prije višestrani) proces i ne može se nametnuti drugoj (većinskoj) etničkoj

zajednici, i štoviše, ako se izvana nameće kao jednostrano pravo, ne samo da će ostati formalno, već će prije izazvati otpore nego pomirenje. Drugo, ovaj zahtjev »nove ortodoksije odgovornih tijela međunarodne zajednice«, mada u dobroj namjeri, može nesvjesno izbjeglicama-povratnicima nanijeti drugu vrstu nepravde – poricanje njihovog prava na trajno iseljenje (ili na razne oblike transnacionalnog polu-povratka) (Black i Gent, 2006.:20). Štoviše, njihova vlastita opcija ne-vraćanja, posebno u situaciji mogućeg i poželjnog povratka, smatra se u tom svjetlu kao »nenormalna«, a njihov status ne-povratnika patološkim (Malkki, 1992.:31). U mnogim slučajevima, pokazalo se, da se s povratkom, međutim, nije poboljšao život dotadašnjih izbjeglica, i da se povratnici, zbog različitih razloga, moraju ponovno seliti.

Svi do sada navedeni pristupi održivom povratku usmjereni su na pojedince ili njihove obitelji. Sve više se shvaća da se održivost povratka ne može svesti na individualnu razinu i na same povratnike, nego da se mora konceptualizirati **agregatno**, uzimajući u obzir dinamičke posljedice povratka na ekonomska i društvena kretanja u područjima povratka i društvu u cjelini. »Ne samo da je teško za izbjeglice i druge migrante kao pojedince da jednostavno odu 'kući', nego povratak u zemlje porijekla može doprinijeti spirali propadanja, bilo kroz ponovno raspirivanje sukoba, kroz perpetuiranje nejednakosti ili zloupotrebu prava, ili kroz ekonomske poteškoće, što bi moglo potaknuti veću razinu nasilnog raseljenja u budućnosti. U tom smislu, ne radi se samo o pitanju kako učiniti povratak održivim, nego kako ga učiniti održivim u razmjerima zajednice, a ne samo za pojedince« (Black i Gent, 2006.:32).

U slučaju Hrvatske te Bosne i Hercegovine, i zapravo više ili manje u svim post-konfliktnim društvima, povratak i reintegracija se događa u uvjetima dubokih promjena, koje uključuju tranziciju u nove ekonomske

i političke sustave. Radi se o dinamičnim i osporavanim procesima koji nameću potrebitost pregovaranja oko društvenog položaja povratnika u novim odnosima moći i nejednakosti. »Društvena rekonstrukcija ... odnosi se na procese (ponovnog) stvaranja, u novim okolnostima, društvenih odnosa, identiteta i kulturnih značenja – koji ljude u poslijeratnom okviru (ponovno) povezuju s posebnim mjestom i zajednicom kao ‘domom’« (Eastmond, 2006.:143). Spomenuta Sussex studija ustanovljuje da je povratna migracija »održiva za **zemlju porijekla ili regiju**, ako se socio-ekonomski uvjeti i razina nasilja i progona znatno ne pogoršaju jednu godinu nakon što je povratni proces završen« (Black i sur., 2004.:39).

Smatramo da je to preoptimistično, ne-realno gledište, primjereno više potrebi mjerenja održivosti i namijenjeno međunarodnim organizacijama i vladama (zapadnim) zainteresiranim za što brže rješenje izbjegličkog problema. Spomenuta analiza slučaja male povratničke zajednice u Bosni i Hercegovini (Čukur, 2005.), i naše reprezentativno istraživanje, potvrđuju da se radi o dugoročnom procesu koji u raznim fazama može postati reverzibilan. Napokon, dobro je poznato da se i manje osjetljiva društvena integracija (primjerice imigranata u zapadna društva) razvija godinama, ako ne i desetljećima.

Black, Eastmond i Gent (2006.:4) predlažu razlikovanje »užih« i »širih« indikatora održivosti. Prvi odgovaraju na jednostavno pitanje – jesu li povratnici nakon povratka ponovno emigrirali. Drugi uključuju »kako razmjere u kojima su se pojedinačni povratnici u stanju integrirati u svoja domovinska društva, tako i širi utjecaj povratka na makro-ekonomske i političke indikatore«. Danas se ističu dva temeljna uvjeta održivog povratka. Prvo, to je njegova **dobrovoljnost**. Ona nije, međutim, tako neproblematična kako na prvi pogled izgleda (Black i Gent, 2006.:19). Može li se,

primjerice, doista govoriti o dobrovoljnosti, kada se izbjeglice moraju odlučiti između povratka - na koji ih potiču zemlje primitka ili međunarodne organizacije, nudeći im i pomoć u tome - i neizvjesnoga opstanka u atmosferi neželjenog gosta (posebno kad se radi o faktičkim izbjeglicama bez formalnog konvencijskog statusa). I drugo, to je okruženje povratka – u sigurnosnom, ekonomskom i političkom smislu.

Rjeđe se govori o uvjetima izbjeglištva, kao razlozima za i protiv povratka, pri čemu su se istraživanja u tom pogledu uglavnom odnosila na zapadne zemlje primitka izbjeglica. Kad je riječ o srpskim izbjeglicama iz Hrvatske, oni su najvećim dijelom izbjegli u Srbiju i u Bosnu i Hercegovinu na područje Republike Srpske, te ostali tamo i živjeti. Barem su dva osnovna razloga za takvu njihovu izbjegličku orijentaciju. To je prvo direktna upletenost Miloševićevog režima u srpsku pobunu u Hrvatskoj, a potom u iseljavanje Srba iz Srpske krajine, nakon njezina vojnog poraza. Bilo bi potpuno nelogično očekivati da njihov ekonomski položaj i, možda još i više, politička situacija u kojoj su živjeli, nisu utjecali na njihovu volju i spremnost na povratak. U oba slučaja oni su se našli pod snažnom političkom kontrolom Miloševićeva režima. »Politička retorika vladajuće Srpske demokratske stranke u Republici Srpskoj oko procesa povratka u Bosni centriran je oko tvrdnje da se Srbi ne žele vratiti u bošnjačko-hrvatsku federaciju, te implikacije da svi Srbi trebaju živjeti u jednoj državi«. Na sličan pritisak naišle su i srpske izbjeglice iz Hrvatske. Prvo su poticani na naseljavanje istočne Slavonije, koja je tada bila pod srpskom kontrolom, sa svrhom ojačavanja tamošnjeg srpskog stanovništva, a neki su naseljeni i na Kosovo, sukladno strategiji legitimizacije kontrole teritorija pomoću etničke dominacije (Harvey, 2006.:96).

Na kraju želimo naglasiti ono što se uporno izostavlja u analizi izbjeglištva i

povratka. Izbjeglance i povratnici nisu »siva masa«, nediferencirani korpus koji se, isključivo ponukan vanjskim poticajima (pritiscima, manipulacijama, progonom, pomoći) kreće, gotovo bez ikakve volje pojedinaca - bilo u smjeru izbjeglištva bilo povratka. Kao i prije izbjeglištva, tako i u izbjeglištvu⁴ a napokon i u povratku, izbjeglice-povratnici razlikuju se ne samo po svojim urođenim obilježjima, nego i po svom društveno-ekonomskom statusu, snalaženju, uspjehu u životu, političkim orijentacijama, itd. K tome se izbjeglička populacija s vremenom uvelike mijenja po svojim socio-demografskim obilježjima – zbog ratnih stradanja i prirodnih umiranja članova obitelji, rađanja novih članova, ženidbi, rastava (osobito etnički mješovitih brakova), spajanja i razdvajanja obitelji. Stoga, kao autori ovog rada, uvjetno govorimo o izbjeglicama ili povratnicima kao cjelini, stalno imajući na umu njihovu stvarnu diferencijaciju.

Napokon, u analizi održivosti povratka, i osobito u poticajnim mjerama, važno je razlikovati čimbenike na koje se ne može utjecati kao što su prirođena obilježja povratnika (poput dobi i spola), od onih na koje se (politikom) može utjecati (obrazovanje, kvalificiranost, zapošljavanje, razni oblici pomoći).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj našega empirijskog istraživanja, koje je provedeno za potrebe Misije UNHCR-a u Hrvatskoj, bio je, prvo, utvrditi stvarnu prisutnost registriranih srpskih

povratnika u Hrvatskoj (razinu trajnosti povratka), i drugo, utvrditi utjecaj različitih aspekata povratka na njegovu održivost. U ovom radu su prezentirani primarno rezultati koji se odnose na drugi cilj našeg istraživanja, dakle održivost povratka. Proces prikupljanja podataka podijeljen je u dvije faze. Prvo smo za svakog povratnika odabranog u uzorku utvrdili mjesto ili barem državu stalnog boravka, a potom je s onima koji su pronađeni u mjestu povratka proveden strukturirani intervju. To znači da su podaci u ovoj studiji prikupljeni na dva uzorka: osnovnom uzorku registriranih povratnika na kojem su utvrđeni podaci o prisutnosti registriranih povratnika na području RH i iz njega izvedenom uzorku prisutnih povratnika s kojima je proveden opsežan strukturirani intervju te na kojem se temelje rezultati prikazani u ovom radu.⁵ Strukturirani intervju s prisutnim povratnicima trajao je oko 40 minuta, a obuhvaćao je četiri skupine pitanja. Prvu skupinu su činila pitanja o demografskim karakteristikama ispitanika i ostalih članova njegovog kućanstva, drugu skupinu pitanja o životu u izbjeglištvu i povratku; pitanja o trenutnim uvjetima života (stanovanje, izvori sredstava za život i subjektivna evaluacija životnih uvjeta) činila su treću skupinu, a pitanja o planovima za budućnost te nekim političkim stavovima činila su četvrtu skupinu.

Podaci o prisutnosti povratnika dobiveni su na reprezentativnom uzorku za poznatu populaciju od 120 000 registriranih povratnika. Uzorak je odabran metodom slučajnog izbora ispitanika iz baze Ministarstva mora, turizma, prometa i razvitka

⁴ Još u prvom sociološkom istraživanju izbjeglica i raseljenih osoba u Hrvatskoj, Mesić (1992.) je predložio razlikovanje 6 tipova izbjeglica odnosno raseljenih osoba, polazeći samo s aspekta izbjeglištva, a to su razlozi i načini zbog kojih i na koji su ljudi dospjeli u izbjeglištvo. Zatim je na nekim drugim dimenzijama konstruirao nekoliko drugih tipologija, prvenstveno da bi ukazao na njihovu diferenciranost i utjecaj te diferencijacije na njihov život u izbjeglištvu i (ne)povratničku orijentaciju.

⁵ Prisutnim povratnicima nazivamo onaj dio registriranih povratnika za koje je istraživanjem utvrđeno da stalno borave u mjestu povratka.

(dalje: Ministarstva). Uz ukupan broj bilo nam je poznato samo jedno obilježje ispitanika, a to je mjesto prijavljenog povratka. Iz tog smo podatka izveli dvije vrste stratifikacije: a) prema regiji i b) prema veličini naselja. Stratifikacija prema regiji provedena je polazeći od tradicionalnih hrvatskih regija, od kojih su one koje su bile djelomično okupirane podijeljene na dva dijela. Tako smo dobili osam (sub)regija: okupirani dio Slavonije, neokupirani dio Slavonije, okupirani dio Like i Banovine, neokupirani dio Like i Banovine, okupirani dio Dalmacije, neokupirani dio Dalmacije, središnja i sjeverna Hrvatska, Primorje i Istra. Ovakva nam se podjela činila razložnom s obzirom na njihovu različitu etničku strukturu i stanovite historijske i društveno-ekonomske specifičnosti. K tome su nejednako pogođene ratom i etničkim sukobima, a onda i migracijama raseljenih osoba i izbjeglica. Za stratifikaciju uzorka prema veličini naselja koristili smo službenu klasifikaciju naselja prema popisu stanovništva Hrvatske iz 2001. Tako možemo pratiti povratnike u slijedećim vrstama naselja prema njihovoj veličini: a) do 500 stanovnika; b) od 501 do 2 000; c) od 2 001 do 10 000 stanovnika; te d) više od 10 000 stanovnika. Daljnja podjela urbanih naselja s više od 10 000 stanovnika za nas nije imala smisla, budući da je udio povratnika u takva naselja relativno mali (oko 5%).

Tako smo dobili sveukupno 32 stratuma. Svaki je u planiranom uzorku od 1 500 povratnika predstavljen proporcionalno svome udjelu u populaciji registriranih srpskih (manjinskih) povratnika. Na terenu nismo uspjeli prikupiti tražene podatke za 50 oso-

ba tako da je realiziran uzorak od 1 450 ispitanika. Smatramo da osnovni uzorak i po veličini i stratifikaciji dobro reprezentira populaciju registriranih povratnika. Njime, dakle, nisu obuhvaćeni eventualni povratnici (a držimo da ih ima) koji zbog raznih razloga nisu popisani u navedenoj bazi podataka nadležnog Ministarstva. Njihovo neevidentiranje s jedne strane može proizlaziti iz propusta u radu službenih tijela koja su vodila ovu registraciju, ili (što vjerujemo da je vjerojatno češći slučaj) iz svjesnih ili nesvjesnih zaobilaženja službenih kanala povratka pojedinih izbjeglica. K tome, možemo pretpostaviti da se takvi povratnici po nekim obilježjima razlikuju od naše poznate populacije. Stoga smo dužni upozoriti da se naši empirijski nalazi ne mogu metodološki korektno poopćavati na sve moguće manjinske povratnike, nego ponajprije na populaciju registriranih povratnika. Marginalna teorijska pogreška osnovnog uzorka od 1 450 ispitanika je +/-2,5%.

Na glavni upitnik odgovarala su 403 prisutna povratnika, a marginalna pogreška poduzorka prisutnih povratnika iznosi +/- 4 %. Ovim poduzorkom obuhvaćeno je 80% svih povratnika za koje je utvrđeno da stalno borave u mjestu povratka.⁶ Preostalih 20% nije bilo dostupno zbog privremene odsutnosti ili odbijanja sudjelovanja u istraživanju. S obzirom da poduzorak obuhvaća većinu povratnika koji su uopće iz osnovnog uzorka mogli odgovarati na glavni upitnik, držimo da on nije značajnije pristran s obzirom na socio-demografsku strukturu populacije prisutnih povratnika.⁷ Manje pristranosti su moguće s obzirom na dobnu strukturu, pa time i na radni status jer je vjerojatnije da su nešto mlađi ispi-

⁶ Ovim istraživanjem je utvrđeno da oko 35% registriranih povratnika stalno boravi u mjestu povratka, što je ukupno 507 ispitanika od 1 450 registriranih povratnika iz osnovnog uzorka za koje je provjereno mjesto stalnog boravka.

⁷ Stopa nesudjelovanja u istraživanju (*non-response rate*) je u većini društvenih istraživanja bitno veća od 20% kolika je za poduzorak prisutnih povratnika u ovom istraživanju. Više o stopi nesudjelovanja u istraživanju kod nas pogledati primjerice u Bagić (2004.).

tanici bili dulje vrijeme odsutni iz mjesta stalnog boravka. Zabilježen je izrazito mali broj odbijanja (manji od 5%) te ona nisu mogla utjecati na reprezentativnost ovog poduzorka. Zbog nedostatka bilo kakvih referentnih podataka o socio-demografskim obilježjima prisutnih povratnika stvarnu reprezentativnost uzorka prisutnih povratnika nije moguće evaluirati.

U dogovoru s naručiteljem istraživanja, njegovo provođenje na terenu preuzele su dvije civilne udruge, za koje smo vjerovali da će relativno lakše uspostaviti kontakte s našim ispitanicima. Jedna je etničko-politička – Srpski demokratski forum (SDF), a druga humanitarna – Hrvatski crveni križ (HCK). Iz redova njihovih aktivista regrutirana su 43 anketara. Budući da se radilo o osobama s malim ili nikakvim iskustvom u takvoj vrsti anketiranja, svi su pozvani na pripremu tijekom koje su upoznati s ciljevima istraživanja, pravilima sociološkog anketiranja i njihovim zadacima. Osim usmenih, svaki je anketar dobio i detaljne pismene upute za svoj terenski rad. Nažalost, to nije bilo dovoljno da osigura podjednaku kvalitetu anketiranja. Štoviše, zbog pogrešaka pojedinih anketara neka pitanja u znatnom broju upitnika ostala su bez (upisanih) odgovora. Zbog toga nam broj ispitanika po pojedinim pitanjima varira (što je posebno naznačeno pri iznošenju rezultata), a neka su pitanja čak morala biti isključena iz analize. Unatoč tome, istraživanje je, po našem sudu, polučilo relevantne i validne rezultate jer su ključna pitanja relativno dobro pokrivena.

Unos podataka provela je agencija Puls, a u skladu s ISO standardima prema kojima je organiziran rad ove agencije. Provedena je kontrola točnosti unosa podataka koja je pokazala da je udio pogrešaka unosa manji od 0,5%. Istraživanje je koncipirano suklad-

no temeljnim etičkim načelima, što je potvrdilo Etičko povjerenstvo Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

DRUŠTVENO-EKONOMSKI (OBJEKTIVNI)⁸ UVJETI ODRŽIVOSTI POVRATKA

Povratak ili restitucija imovine, prvenstveno obnova uništenih i oštećenih kuća, te pitanje stanarskih prava u nekadašnjim društvenim stanovima, smatraju se danas ključnim materijalnim uvjetima (održivog) povratka izbjeglica. Na to upozoravaju predstavnici Srba u Hrvatskoj, kao i međunarodne organizacije. Prema našim nalazima 88% prisutnih povratnika živi u istoj kući ili stanu kao i prije izbjeglištva, dok preostalih 12% (ukupno 51 ispitanik iz našeg uzorka), iz različitih razloga, stanuje negdje drugdje. Među posljednjima svaki četvrti je (bio) nositelj stanarskog prava, što čini oko 3% svih trajnih povratnika. Manji dio (6 od 51 ispitanika ili oko 1,5% prisutnih povratnika) čeka na početak ili dovršetak njihove obnove. Gledajući u cjelini, obnova kuća i stanova je pri kraju. Prema podacima resornog Ministarstva za obnovu je preostalo oko 1 700 kuća, koje se najvećim dijelom (1 500) planiraju dovršiti tijekom 2007. Uglavnom je riječ o vlasništvu srpskih povratnika. A podjednak broj povratnika koji još ne žive u prijeratnom domu (8 od 51 ispitanika ili oko 2% prisutnih povratnika) izjavilo je da im obnova nekretnine zbog nekoga razloga nije odobrena, bilo da je odluka pravomoćna ili da još uvijek traje drugostupanjski postupak.

Nažalost iz ovog istraživanja nije moguće zaključiti u kojoj mjeri je neriješeno stambeno ili imovinsko pitanje utjecalo na

⁸ Kako se o društveno-ekonomskim uvjetima govori temeljem izjava samih ispitanika, bez daljnjih provjera, njihovu objektivnost smatramo unekoliko uvjetnom i zato je stavljamo u zagradu.

one povratnike koji nisu ostali trajno nakon registriranog povratka.

Ohrabrujući je nalaz da je 43% prisutnih povratnika, u većoj ili manjoj mjeri, zadovoljno uvjetima stanovanja, a daljnjih 29% nije izričito nezadovoljno. Nezadovoljnih je manje od jedne trećine (28%), i to su uglavnom oni koji još uvijek nisu vratili svoju kuću ili stan. Prosječna ocjena zadovoljstva s trenutnim stambenim prilikama među onima koji žive u istoj stambenoj jedinici kao i prije izbjeglištva je 3,2, a kod onih koji ne žive 2,5, što je statistički značajna razlika.⁹ Pokazalo se da na stupanj zadovoljstva trenutnim uvjetima stanovanja ne utječu demografska obilježja samih povratnika (dob, spol), veličina mjesta stanovanja, ni vrijeme povratka, ali utječu njihove materijalne prilike. Naime, samo oni koji su imali i svoja sredstva mogli su, nakon obnove, u potpunosti opremiti svoje domove i u njima osigurati zadovoljavajuću kvalitetu života. U tome je izostala međunarodna i domaća pomoć povratnicima.

Dio povratničke populacije susreće se i s problemom nedostataka infrastrukture. Međutim, tim problemom nisu pogođeni svi povratnici podjednako. U posebno teškoj situaciji su oni koji žive u najmanjim naseljima. Tako zapravo svi koji nemaju električnu energiju žive u naseljima do 500 stanovnika (ukupno 4% povratničkih kućanstava nema električnu energiju), kao i relativna većina onih bez tekuće vode ili stalne telefonske linije. Treba naglasiti da sličan standard stanovanja dijele i njihovi susjedi Hrvati.

Prema iskazima naših ispitanika 11% njihovih domaćinstava nisu, u mjesecu koji je prethodio anketiranju, ostvarivali nikakav prihod u novcu, ne računajući socijalnu pomoć (slika 1.). Prema istraživanju agencije Puls (2006.), samo je 2% svih kućanstava u Hrvatskoj u takvoj materijal-

noj situaciji. Čak i kada se ovaj podatak za povratničku populaciju uspoređi s njima socio-demografski usporedivom populacijom starijih kućanstava s područja Like i Banovine te Slavonije, regija u kojima živi većina povratnika, jasno je vidljivo da se povratnička populacija nalazi u lošijem socio-ekonomskom položaju. Naime, udio kućanstava koja nisu imala prihode u mjesecu koji je prethodio anketiranju u usporedivom dijelu opće populacije je gotovo trostruko manji u usporedbi s istim pokazateljem za povratnike (4% naspram 11%). Takvi rezultati posljedica su strukture povratničkih kućanstava. Većinu čine staračka kućanstava, bilo u vidu samačkih staračkih kućanstava (19%), bilo u vidu kućanstava u kojima žive bračni parovi starije dobi (34%) (tablica 1.).

Veliko je pitanje kako ljudi uopće preživljavaju bez redovitih prihoda? U našem uzorku, svako četvrto takvo kućanstvo prima socijalnu pomoć, a podjednak broj obrađuje vlastitu zemlju. Preostali (a možda i spomenuti) preživljavaju od pomoći koju im šalju djeca ili rođaci u izbjeglištvu ili migraciji, što upućuje na diverzifikaciju životnih sredstava i transnacionalne (transnacionalne) strategije povratnika u njihovom osiguranju.

Međutim, ni mnogi koji ostvaruju neke prihode ne nalaze se u zavidnoj poziciji. Naime, prihodi svakog četvrtog kućanstva nisu veći od 1 000 kuna (u općoj populaciji takvih je 5%). Relativno najveći dio domaćinstava (svako treće) prima mjesečne prihode između 1 000 i 2 000 kuna (što je oko tri puta veći udio nego u ukupnom stanovništvu Hrvatske). Prihode veće od 3 000 kuna ima samo oko 11% povratnika (dok je u općoj populaciji taj udio čak pet puta veći). U nešto povoljnijoj materijalno-financijskoj situaciji su proširene obitelji s

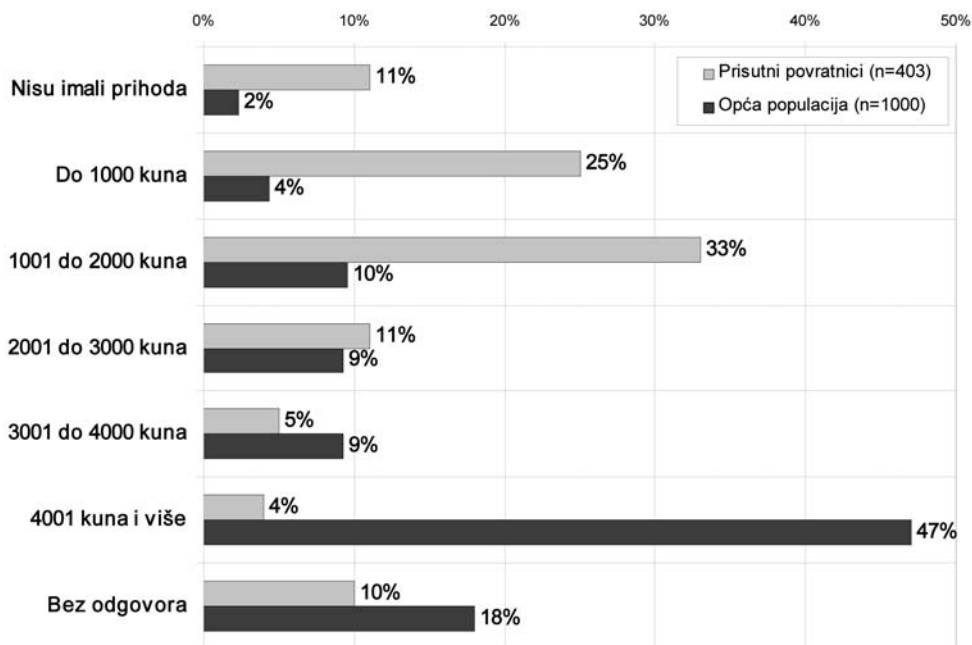
⁹ $t=3,306$; $df=55$; $p<0,01$.

više članova, a u najtežoj mala kućanstva, a pogotovo samačka. Stalne prihode, bilo od mirovine ili službenog zaposlenja, prima

72% domaćinstava, a preostala trećina živi od poljoprivrede, rada na crno, socijalne pomoći i drugih izvora.

Slika 1.

Usporedba prihoda kućanstava povratnika i opće populacije

Takva struktura prihoda uvelike je povezana s dobim, obrazovnim i drugim nepovoljnim obilježjima povratnika. Čak 65% prisutnih povratnika nema završenu srednju školu, a višu ili visoku naobrazbu ima samo 7% njih (tablica 1.). Gotovo svaki drugi povratnik (46%) je umirovljenik ili osoba koja prima obiteljsku mirovinu (tablica 1.). Svaki treći (31%) ispitanik smatra se nezaposlenim, ali trećina od njih nije prijavljena na Zavodu za zapošljavanje. Svaki drugi nezaposleni stariji je od 45 godina, a isto toliko ih je s dovršenom ili nedovršenom osnovnom školom. Većina nezaposlenih, ali i zaposlenih ispitanika su kvalificirani radnici koji su prije rata radili u, u međuvremenu propalim, tvornicama.

Njihova objektivna kompetitivnost na tržištu rada je mala, pogotovo u situaciji velike izoliranosti naselja u kojima stanuju i opće gospodarske zaostalosti županija u kojima živi većina povratnika (primjerice, Ličko-senjska ili Karlovačka županija). Samo 8% povratnika je zaposleno, bilo da se radi o samozaposlenju, ili zaposlenju kod poslodavca na određeno ili neodređeno vrijeme. Ako uzmemo u obzir sve članove kućanstva, dolazimo do podatka o 16% kućanstava koja imaju zaposlenog barem jednog člana, dok se sva ostala oslanjaju bilo na mirovine, bilo na neke druge, neformalne izvore prihoda ili poljoprivredu. Samo je nekoliko ispitanika (manje od 1%)

priznalo da rade »na crno«, ali to je razumljivo, jer kad bi se to saznalo, izgubili

bi neke osnovne socijalne beneficije koje imaju nezaposleni.

Tablica 1.

Socio-demografska struktura prisutnih povratnika

n	403	
Obrazovna struktura (povratnici u dobi iznad 15 godina)	nedovršena osnovna škola	38%
	završena osnovna škola	27%
	završena srednja škola	29%
	završena viša škola ili fakultet	7%
Radni status (povratnici u dobi iznad 15 godina)	samostalno zaposlen	1%
	zaposlen na neodređeno	4%
	zaposlen na određeno	3%
	rad u nadnici	0%
	poljoprivrednik/pomažući član u poljoprivredi	2%
	neslužbeno nezaposlen	9%
	službeno nezaposlen	22%
	umirovljenik	46%
	učenik/student	2%
	domaćica	6%
nesposoban za rad	3%	
Dobna struktura (uzeti u obzir svi članovi iz 354 kućanstva u kojima su dani podaci za sve članove)	0-6	3%
	7-15	5%
	16-24	7%
	25-34	10%
	35-44	9%
	45-54	16%
	55-64	13%
	65-74	25%
75+	12%	
Struktura kućanstva (uzeta u obzir samo kućanstva u kojima su dani socio-demografski podaci za sve članove – n=354)	samačko kućanstvo	19%
	par bez djece	34%
	nuklerana obitelj	15%
	proširena obitelj	18%
	jednoroditeljska obitelj	12%
	kućanstvo bliskih rođaka	2%

Ne može se očekivati, barem kratkoročno i jednokratno, znatnije zapošljavanje povratnika u državnim službama, jer bi to samo povećalo konkurenciju i tenzije s većinskim stanovništvom i dugoročno vodilo ili novim sukobima ili neodrživosti povratka. One ionako imaju višak, a ne manjak službenika. Taj će se problem teško riješiti bez novih razvojnih investicija u povratničkim, zaostalim krajevima zemlje koje bi otvorile prostor za zapošljavanje i poduzetništvo ponajprije povratnika, ali i većinskog stanovništva, i time olakšale proces reintegracije.

Izrazita većina povratnika, iako velikim dijelom žive u manjim ruralnim naseljima, nije orijentirana na poljoprivredu, posebno ne u budućnosti, pa će se morati tražiti drugi putovi zapošljavanja (ako se ovaj trend ne promijeni). Neočekivano malo povratnika (2%) se izjasnilo kao poljoprivrednik (tablica 1.). Što još više iznenađuje kad se uzme u obzir da preko 70% povratnika ima u svome vlasništvu ili u vlasništvu drugih članova obitelji obradivo poljoprivredno zemljište. Radi se o relativno velikim poljoprivrednim imanjima, barem za hrvatske poljoprivredne standarde, koja omogućuju čak i proizvodnju za tržište. S prosječno tri hektara obradivog zemljišta povratnička kućanstva koja posjeduju zemlju premašuju nacionalni prosjek hrvatskih poljoprivrednih imanja (2 hektara) (Popis poljoprivrede, 2003.).

Problem neovlaštenog zaposjedanja tih imanja također je (kao i u slučaju kuća) gotovo potpuno riješen. Samo 1% ispitanih navodi da ne može koristiti niti dio svoga zemljišta jer ga je protivno njihovoj volji zaposjeo netko drugi. Njima treba pridodati još 4% onih kojima je još uvijek zauzet dio zemlje. Važno je napomenuti da je veliki dio povratničke zemlje očišćen od mina. Tek svaki dvadeseti ispitanik navodi da je njihovo cijelo zemljište ili njegov dio pokriven

minama. Dakle, oko 93% povratnika koji posjeduju poljoprivredno zemljište može ga koristiti bez ikakvih prepreka. Međutim, neočekivano, samo nešto češće nego svaki treći među njima (37% ili svaki četvrti od svih povratnika) izjavljuje da obrađuje veći dio tog zemljišta! Kako to objasniti?

Analiza korištenja poljoprivrednog zemljišta pokazuje velike varijacije s obzirom na strukturu kućanstva povratnika. Samačka kućanstva i općenito kućanstva s manjim brojem članova, što uglavnom znači u prosjeku starija kućanstva, statistički značajno rjeđe koriste veći dio poljoprivrednog zemljišta od većih kućanstava, što u pravilu znači i u prosjeku mlađih kućanstava. Tako, preko 60% kućanstava s 4 i više članova obrađuje veći dio poljoprivrednog zemljišta, dok to čini samo 9% kućanstava s jednim članom i oko 30% s dva člana. Dakle, sama dobna struktura povratničke populacije, kao i struktura njihovih kućanstava, onemogućuje ozbiljnije bavljenje poljoprivredom i iskorištavanje toga važnog resursa. Međutim, čak i u slučaju kada povratnici koriste većinu svojih obradivih poljoprivrednih površina, to ne čine za tržište, nego uglavnom za vlastite potrebe. S obzirom na ovakve rezultate, ne iznenađuje ni podatak da se samo oko 16% povratnika koji posjeduju poljoprivredno zemljište želi baviti poljoprivredom u budućnosti. Ovaj postotak je nešto veći ako se uzmu u obzir samo povratnici mlađi od 60 godina, posebno oni koji sada obrađuju većinu zemljišta. Još manje ovih ljudi (2%!), koji imaju djecu, želi da se ona u budućnosti bave poljoprivredom

Da bi, dakle, poljoprivreda igrala značajniju ulogu u održivosti povratka, trebala bi se poboljšati starosna struktura povratnika, ali i naći nove poticaje za tu vrstu gospodarske aktivnosti, tim više što ulaskom Hrvatske u EU predstoje teški dani za (male) poljoprivredne proizvođače.

SUBJEKTIVNI¹⁰ DRUŠTVENO- -EKONOMSKI UVJETI ODRŽIVOSTI POVRATKA

Za zadovoljstvo ljudi, a u ovom slučaju i za održivost povratka, možda je važnije njihovo subjektivno shvaćanje o njihovim životnim uvjetima, nego »objektivan« društveno-ekonomski status. Ono je, naravno, uvijek relativno, ovisno o usporedbi s prijašnjim stanjem, drugim referentnim grupama i životnim aspiracijama. Za povratnike su vjerojatno relevantna barem tri osnovna referentna okvira usporedbe: uvjeti života u izbjeglištvu; uvjeti života prije rata; uvjeti života susjeda Hrvata.

Za mnoge će biti neočekivani nalaz da su za većinu prisutnih povratnika u Hrvatsku uvjeti života ovdje bolji nego u izbjeglištvu. Čak 40% ispitanika trenutne životne uvjete ocjenjuje znatno, a svaki treći nešto boljim, od izbjeglištva, a lošijim tek 8% (tablica 2.). Pri tome je utvrđena značajna statistička razlika između žena, koje su relativno zadovoljnije od muškaraca (prosječna ocjena žena 4,2, muškaraca 3,9).¹¹ Statistički značajna razlika nađena je i u vezi s obrazovanjem povratnika, s jasnom tendencijom da su više obrazovani kritičniji prema svom

sadašnjem stanju (niže ocjene), nego manje obrazovani, što je konzistentno s njihovim daleko manjim sudjelovanjem u povratku i manjom spremnošću na ostanak.¹²

Što su uvjeti života u izbjeglištvu teži, to je veće sklonost izbjeglica na povratak, uz ostale iste uvjete. Najnezadovoljniji, u usporedbi s izbjeglištvom, su povratnici koji su boravili izvan regije (nekadašnje Jugoslavije), u nekoj od zapadnoeuropskih zemalja, pa onda i ne začuđuje toliko činjenica da ih je izuzetno malo među prisutnim povratnicima, tek oko 1%. Naravno, iz toga ne smijemo zaključiti da je u interesu izbjeglica i povratka otežati uvjete u kojima izbjeglice borave izvan zemlje.

Ukratko, za izrazitu većinu naših ispitanika, povratak subjektivno znači poboljšanje njihova života u odnosu na izbjeglištvo, iako prema nekim objektivnim kriterijima dobar dio živi znatno ispod prosjeka RH i na granici siromaštva. Manji dio povratnika očito nije zadovoljan svojim sadašnjim stanjem, i vjerojatno među njima treba očekivati ponovne migrante. Održivost povratka ovisi o proširenju prve kategorije povratnika i smanjenju druge.

Tablica 2.

Usporedba trenutne kvalitete života s ...

	n	Puno lošije	Nešto lošije	Podjednako	Nešto bolje	Puno bolje	Ne zna
... uvjetima života u izbjeglištvu	403	4%	4%	13%	34%	40%	4%
... uvjetima života prije rata	403	58%	13%	7%	4%	13%	5%
... uvjetima života susjeda Hrvata	403	20%	12%	39%	3%	7%	18%

¹⁰ Pod time mislimo na ocjene, osjećaje i mišljenja povratnika.

¹¹ $t = -2,845$; $df = 369$; $p < 0,01$.

¹² $F = 3,284$; $df = 3$; $p < 0,05$.

Ranije smo istaknuli da je svaka subjektivna ocjena relativna. Stoga se moglo očekivati da relativno viša ocjena sadašnjih uvjeta života u odnosu na izbjeglištvo ne znači nužno i apsolutno zadovoljstvo s postojećom situacijom. Čim se promijeni referentni okvir, subjektivna slika postaje drugačija. Tako izrazita većina povratnika trenutne životne uvjete ocjenjuje puno lošijima od prijeratnih. Suprotno misli samo 17% ispitanika.

Za razumijevanje subjektivnog osjećaja kvalitete života povratnika posebice je važna usporedba sa susjedima Hrvati-
ma. Naime, ova perspektiva je indikator osjećaja relativne deprivacije i diskriminacije, što može imati snažan utjecaj na ukupan osjećaj nezadovoljstva. Pokazuje se, pomalo neočekivano, da relativna većina (40%) ispitanika smatra da nema bitne razlike u uvjetima života jednih i drugih, a svaki deseti ocjenjuje svoje prilike i boljim od hrvatskih susjeda. Ipak, svaki treći procjenjuje da živi lošije, a preostalih 18% ili nije bilo u stanju procijeniti i usporediti životne uvjete svojih susjeda Hrvata ili je to nastojalo izbjeći zbog socijalnog konformizma. Ovi nalazi, generalno gledajući, nisu obeshrabrujući za održivost povratka, barem za većinu povratnika.¹³

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja još jednom potvrđuju istraživačima migracija dobro poznati obrazac selekcioniranosti migranata s obzirom na socio-demografska obilježja u odnosu na osnovnu populaciju iz koje dolaze. U povratničke migracije ne uključuju se podjednako osobe različitih demografskih i socijalnih obilježja. Ovo istraživanje nedvojbeno je pokazalo da se prisutni srpski povratnici, dakle oni koji su se doista

trajno vratili u svoje domove, razlikuju po nizu karakteristika od ukupne populacije srpskih izbjeglica iz Hrvatske. Na trajni povratak odlučili su se prije svega stariji, koji se nisu mogli ili nisu željeli integrirati u novu sredinu, oni koji su imali lošije uvjete za vrijeme izbjeglištva te manje obrazovani dio izbjegličke populacije, koji su istodobno i siromašniji i manje kompetitivni na tržištu rada i društvu općenito. Takva struktura povratnika nije iznenađujuća s obzirom na vrijeme koje je proteklo između odlaska i prilike za povratak, a ono je po svemu sudeći bilo dovoljno da mlađi, agilniji i sposobniji uspostave zadovoljavajuće životne uvjete u novoj sredini, pa i bolje od onih koje im se nude s povratkom. To postaje prepreka povratku čak i kada ostale ne bi postojale.

Prikazani indikatori socio-ekonomskih uvjeta života kao i opisana socio-demografska struktura samih povratnika ukazuju da je održivost povratka u slučaju naših ispitanika na krhkim osnovama. Ako se bilo što novo i vrijedno može preporučiti za održivi povratak, onda se to odnosi na potrebu razvojnih programa za područja masovnijeg povratka, a to su uglavnom ekonomski zaostali dijelovi Hrvatske. Pri tome oni trebaju biti usmjereni ne samo na povratnike i njihovo radno i poduzetničko aktiviranje, nego i na većinsko stanovništvo, tako da i jedni i drugi u tome nađu zajednički interes. Time bi se zasigurno potaknula integracija prvih i pomirljivost drugih, a onda i suživot. Konačno i svaki treći (30%) naš ispitanik ključ poboljšanja svoga života i situacije vidi u gospodarskom napretku Hrvatske. Ovakvi programi moraju biti usmjereni upravo prema onom (manjem) dijelu trajnih povratnika koji čine mlađe osobe koje su još uvijek u produktivnoj dobi. Osiguravanje prihvatljivih životnih uvjeta za njih

¹³ Zanimljivo bi bilo, upravo sa stajališta održivosti povratka, ispitati stavove o sličnim pitanjima, hrvatskih stanovnika na tim područjima, od kojih su mnogi prije Srba, bili prisiljeni otići u iseljeničtvo i izbjeglištvo, zahvaljujući srpskim pobunjeničkim vlastima.

može u konačnici biti motiv i za dolazak novih povratnika.

Međutim, ne smije se zaboraviti ni onaj (veći!) dio povratničke populacije koji zbog svoje dobi teško može imati izravne koristi od bilo kakvih razvojnih programa. Oni žive od malih mirovina, socijalne pomoći ili pomoći bližnjih, nerijetko u slabo naseljenim mjestima koja su prometno i komunikacijski izolirana. Za njih je potrebno razvijati odgovarajuće socijalne programe koji bi im omogućili život u dostojnim uvjetima. To je područje u kojem država i nevladine organizacije imaju priliku pokazati odgovornost i solidarnost na djelu.

LITERATURA

- Allen, T., Morsnik, H. (eds.) (1994). *When refugees go home: African experiences*. Oxford: James Currey.
- Bagić, D. (2004). Utjecaj odbijanja na valjanost predizbornih istraživanja javnog mnijenja. *Društvena istraživanja*, 71
- Black, R. (2002). Conceptions of »home« and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina. *Applied Geography*, 22(1):123-138.
- Black R. et al. (2004). *Understanding voluntary return*. London: Home Office.
- Black, R., Gent, S. (2006). Sustainable return in post-conflict context. *International Migration*, 44 (3):15-38.
- Black, R., Eastmond, M., Gent, S. (2006). Introduction: Sustainable return in the Balkans: Beyond property restitution and policy. *International Migrations*, 44 (3):5-13.
- Black, R., Gent, S. (2004). *Defining, measuring and influencing sustainable return: The Case of the Balkans*. Sussex: Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex.
- Čukur, M. (2005). Dilemas of return – two anthropological case studies. In: Čukur, M. et al. (eds.), *Returning home: An evaluation of Sida's integrated area programme in Bosnia-Herzegovina*. Stockholm: Sida.
- Eastmond, M. (2006). Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina. *International Migration*, 44 (3):141-164.
- Hammond, L. (1999). Examining the discourse of repatriation: towards a more proactive theory of return migration. In: Black, R., Koser, K. (eds.), *The end of refugee cycle? Refugee repatriation and reconstruction*. (st. 227-244) Oxford: Berghahn.
- Harvey, J. (2006). Return dynamics in Bosnia and Croatia: A comparative analysis. *International Migration*, 44 (3):89-112.
- Malkki, L. H. (1992). National geographic: the rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural Anthropology*, 7(1):22-44.
- Mesić, M. (1992). *Hrvatske izbjeglice i prognanici, Osjetljivi i ljuti ljudi*. Zagreb: Ured za prognanike i izbjeglice Vlade RH, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Migration DRC (2005). *Briefing, No. 3, July*. Sussex: University of Sussex.
- UNHCR (1997). *The state of the world's refugees*. Geneva: UNHCR.
- UNMIK i UNHCR (2003). *Manual for sustainable return*. Pristina: United Nations Mission in Kosovo/UNHCR.

Summary

SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF THE SUSTAINABILITY OF THE RETURN – THE EXAMPLE OF THE SERBIAN RETURNEES TO CROATIA

Milan Mesić, Krešimir Bagić

Faculty of Philosophy, University of Zagreb
Zagreb, Croatia

The traditional concept of the return of refugees as a one-off and final act has recently been subjected to severe criticism of the theoreticians and researchers of migrations and refugeeism. It seems that in a short period of time the realisation that the return is a complex, long and multidirectional process that can become reversible at every stage has prevailed. Monitoring of returnees has soon revealed that many of them, sooner or later, set off for new migrations. It has been concluded that it is not sufficient for the returnees to cross the border of their country once when they are returning to it, but that the return has to be successful, or sustainable. However, it was shown that the sustainability of the return is not easily determined, and especially it is not easily measured. The results of this research confirm that socio-economic conditions, both in the objective and the subjective sense, are crucial for the sustainability of the return. The return or the restitution of property (houses, apartments or land) is important, but it is not a sufficient condition for the permanent stay, particularly for younger and educated returnees with children. The key issue for them is employment and the perspectives of social mobility. As this is a rare resource that the returnees can count on, it is hardly surprising that primarily the elderly, uneducated, economically inactive people are (permanently) returning, mostly to smaller rural places.

Key words: refugees, returnees, Serbians, Croatia, sustainability of return, socio-economic conditions.